

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.32837/chc.v0i37.342>

Гуйван Петро Дмитрович,

кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
професор Полтавського інституту бізнесу

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3058-4767>

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ БЕЗТИТУЛЬНОГО ВОЛОДІННЯ УПРОДОВЖ ПЕРЕБІГУ НАБУВАЛЬНОЇ ДАВНОСТІ

Постановка проблеми. Відновлення механізму застосування набувальної давності у вітчизняному законодавстві було викликано потребами удосконалення правового регулювання реально існуючих матеріальних взаємодій у майновому обороті, тому воно позитивно оцінюється більшістю дослідників. В нині діючій редакції українського цивільного права цей інститут дещо відрізняється за змістом від юридичних конструкцій, що забезпечували досягнення такого ж результату в минулих кодифікаціях.

Неважко помітити, що правова структура коментованого правового механізму досить специфічна, особа може отримати право власності на чужу річ лише за наявності усіх чинників, які входять до його складу та мають юридичне значення. Як указано в статті 344 ЦКУ, право власності набуває особа, яка заволоділа майном у порядку, встановленому цією нормою, і продовжує надалі відкрито та безперервно володіти ним протягом визначених строків. Але головна увага законодавця і науковців приділяється тим правовим наслідкам, які наступають у разі закінчення набувального строку. З огляду на його досить протяжну тривалість актуальним є питання про правовий статус окупанта упродовж періоду, коли відбувається давнісне володіння чужою річчю.

Аналіз досліджень і публікацій. Наукова полеміка щодо того, є нетитульне володіння фактичним станом чи суб'єктивним правом, триває вже багато років. Її поява не пов'язана із запровадженням давнісного набувного інституту, адже такий характер утримання речі де-факто існував завжди. Нині доводиться визнати, що в теорії

цивільного права існують серйозні розбіжності та протиріччя щодо змісту тих матеріальних взаємодій, які характеризують безтитульне володіння майном.

У своїх роботах дослідники надавали перевагу тій чи іншій концепції правової сутності незаконного володіння. Як результат було напрацьовано декілька теорій. Полярних позицій дотримувалися Павел і Папініані у римському праві, Дернбург і Віндшейд в німецькій цивілістиці, Д.І. Мейер і Г.Ф. Шершеневич у російському науковому пошуку [1, с. 271]. Так, Д.І. Мейєр стверджував, що давність не забезпечує жодного права, доки вона не призведе до права власності [2, с. 341].

Низка сучасних дослідників також підтримують цю тезу. Вони наголошують, що закон, кажучи про захист безтитульного володіння, якраз підкреслює відсутність такого права [3, с. 57–60, 154]. Деякі дослідники вважають юридичне володіння правом [1, с. 271]. Зокрема, С.Б. Гомолицький стверджував, що володілець речі не може бути позбавленим позову для захисту свого права від порушення його власником, байдуже попереднім чи новим: це впливає з поняття про загальні засади позову для будь-якого права.

Відомий цивіліст початку XX століття В.М. Хвостов вказував на наявність у володільца правового статусу, який має урізаний зміст [4, с. 273]. З цією позицією погоджується і К.І. Скловський, аналізуючи вже сучасне російське цивільне законодавство. Він зазначає, що, хоча незаконне володіння і має ознаки певного права, воно все ж не є абсолютним, оскільки не включає в себе можливість протиставлення

іншим правам (зокрема, праву власника чи титульного володільця, від яких воно не захищається¹). Тому це урізане право співвідноситься з іншими речовими абсолютними правами як факт [5, с. 290–292].

Як бачимо, це питання має досить полемічний характер. Тому з'ясуванню головних аспектів стосовно наявності в окупанта права володіти чужим майном і захищати його, в тому числі від посягань власника, упродовж перебігу давнісного набувального строку, є метою статті.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Зі встановленням інституту набувальної давності питання отримало ще більшої актуальності та гостроти. Причому наукові підходи здебільшого ґрунтувалися на правовій регламентації описуваного явища в нормах чинного законодавства. Тож нині низка вчених впевнено ведуть мову про те, що нетитульний володільць має конкретне суб'єктивне майнове право, яке впливає із приписів цивільного законодавства. Прихильники цієї концепції також визначають і сутність подібного повноваження добросовісного набувача. Зокрема, стверджується, що останній разом із майном отримав і право на тривале давнісне володіння ним.

На думку В. Слищенкова, зміст такого повноваження полягає у праві на отримання власності [6, с. 2]. Слід зазначити, що цей підхід російських науковців насамперед зумовлений відомою позицією Конституційного Суду Російської Федерації, викладеною у резолютивній частині постанови від 21 квітня 2003 року № 6-П. в ній, зокрема, стверджується, що нетитульний володільць має суб'єктивне право, щоправда воно досить абстрактно зветься просто майновим правом без розкриття його змісту.

Подібні дискусії знайшли відображення у суперечливості нормативних актів, що становить серйозні проблеми для практики. Очікувалося, що відновлення дієвого юридичного інструментарію щодо набуття права власності на чуже майно за давністю володіння вирішить проблему із статусом нетитульного набувача. Але насправді так не сталося. Мушу зауважити лаконічність законодавства у цьому питанні: всім аспектам щодо підставності та порядку застосування давнісного

набувального механізму присвячена лише одна стаття в українському Цивільному кодексі.

Попри прогресивність його запровадження зміст нормативного правила поки що не може визнаватися адекватним реальним суспільним взаєминам. А вже після принципового рішення про відновлення правової можливості набуття власності на чуже майно за давністю володіння всі чекали, що далі відбудеться детальне розкриття змісту відповідного правила. Тим самим відбулося б виявлення специфічних рис, закладених у ньому. Та в ст. 344 ЦКУ практично нічого не йдеться про особливості реалізації повноважень нетитульного володільця протягом набувальної давності.

Навіть поверховий аналіз коментованої статті дозволяє зробити висновок, що описане в ній тривале незаконне володіння аж ніяк не можна кваліфікувати як констатацію фактичного майнового стану речі. Таке володіння є нічим іншим як реалізацією певного повноваження. Ось тут і виникає найбільша проблема: на що ж спирається правоволодіння такої особи протягом набувального строку? На жаль, закон з цього приводу мовчить. Разом із тим є всі підстави вважати, що залишення цього питання без задовільного тлумачення чи коригування відповідних правових норм означає ухилення від проблеми замість пошуку ефективного рішення.

Спробуймо більш детально розібратися із правовим статусом особи, яка без належної підстави володіє чужим майном для давності. Аналіз як самої сутності такого утримання майна, так і чинного законодавства в цій царині дозволяє дійти висновку про правову природу вказаного відношення. Межі здійснення повноважень набувача встановлені нормативно: добросовісне отримання майна плюс відкритість і безперервність володіння протягом визначеного часу від встановленого у законі терміну. І лише повною реалізацією (вичерпаністю) закладених у такому повноваженні можливостей вдасться пояснити набуття іншого матеріального права – власності.

Аналіз відповідних глав Цивільного кодексу України теж приводить дослідників питання до висновку про наявність правової підстави для нетитульного володіння чужою річчю. Це і не дивно. Законодавство України, як це впливає з його буквального тлумачення, регламентує таку можливість. Із положень глави 31 ЦКУ, в якій йдеться про регулювання нормативно-санкціонованого права володіння чужим майном, ніяк не описано її застосування виключно до титульних

¹ Слід зазначити, що відповідно до п. 2 ст. 234 ЦК РФ, на відміну від аналогічного правила в українському ЦК, особа, яка володіє майном як своїм власним протягом набувальної давності має право на захист свого володіння лише проти третіх осіб. Це право не поширюється на правовий захист проти порушень з боку власника майна чи іншого титульного утримувача.

володільців. Тож за великим рахунком нетитульне володіння чужою річчю може бути віднесене до інших речових прав у контексті змісту ст. 395 ЦКУ. Відповідно до ст. 396 Цивільного кодексу вказані у попередній нормі суб'єкти мають право захистити свої права всіма законними способами, в тому числі і від власника.

Правовий статус суб'єкта, який незаконно володіє чужою річчю, побічно підтверджується і в результаті дослідження сутності інших нормативних приписів. Скажімо *право володіння* за змістом ч. 2 ст. 399 ЦКУ припиняється в разі витребування майна власником. Подібне витребування у цивільному праві віднесене до речових способів захисту права власності і має назву виндикаційного домагання [7, с. 97]. За своїм визначенням виндикація є вимогою про відібрання речі у нетитульного володільця (ч. 1 ст. 388 ЦКУ). Та, кажучи про припинення *права* шляхом відібрання майна у незаконного володільця, закон легітимізує *матеріальне право*, яке перебувало у володільця до відібрання речі.

І все ж лише згадки про можливість існування суб'єктивного права володіння чужою річчю замало. Набагато важливішим чинником для його реального здійснення є встановлення практичної можливості реалізації захисного повноваження, описаного у ст. 396 ЦКУ, в разі порушення такого права. Питання, з цим пов'язані, здебільшого перебувають в морально-етичній площині: чи є суспільно прийнятним захист незаконного володільця проти, наприклад, власника майна? А надто тоді, коли окупант є не тільки нетитульним, а й недобросовісним? Сумніви ці небезпідставні.

Маємо погодитися, що навряд чи доцільною виглядає повна юрисдикційна підтримка особи, яка позбулася майна, яке вона перед тим вкрала чи іншим способом недобросовісно набула². Тож, якщо вже вести якусь мову про можливий позовний судовий захист незаконного володільця, тим більше від власника, то це треба робити тільки щодо добросовісного набувача, тобто такого, який утримує річ протягом давнісного набувального строку. Проте й тут існують досить серйозні проблеми, пов'язані з неоднаковим сприйняттям громадської потреби та методології формування такої охоронно-правової ідеології.

² Хоча і в цьому випадку зайва категоричність є невдалим радником. Адже ми можемо власти в іншу крайність. Позбавлення особи, яка придбала крадену річ, про що вона мала знати, вслякого правового захисту, може призвести до заохочення випадків самоуправства. І не тільки з боку власника, а й третіх осіб. Тим більше, що межа між добросовісним і недобросовісним набуттям іноді є досить примарною, визначається лише в судовому порядку.

Різні концептуальні підходи перешкоджають напрацюванню єдиного механізму дієвого захисту давнісного володіння. Наприклад, існують певні відмінності щодо визначення об'єкту, який захищається, у ст. 234 ЦК РФ і ст. 396 ЦК України. Український закон веде мову про захист права, тоді як російський – про захист фактичного володіння. Остання дефініція дає ще одну можливість окремим дослідникам вести мову про відсутність правових засад для безтитульного володіння [8, с. 487].

Більш глибоке вивчення питання фактично призводить до заперечення самому собі: захист давнісного володільця передбачає виявлення прав на майно (суд мусить виявити, якими правами наділені сторони, інакше норма не може бути застосована: на практиці це завжди має місце і становить основний зміст спору). Та чи взагалі може захищатися неправомірне діяння всупереч праву? Питання майже риторичне. У ст. 15 ЦКУ зазначено, що об'єктом захисту є цивільні права та інтереси.

Може, нетитульне володіння охоплюється поняттям інтересу? Ні. В науці загальноприйнятною є думка про взаємопов'язаність суб'єктивного права та інтересу. Він виявляється в тому, що інтерес є передумовою виникнення суб'єктивних цивільних прав, а останні є правовим засобом задоволення інтересу, оскільки саме через право інтерес реалізується [9, с. 98]. Тож інтерес завжди має правовий характер, а за відсутності суб'єктивного права чи інтересу немає і об'єкта володільницького захисту.

Тому єдино продуктивним виглядає цивілістичний посыл, згідно з яким чинні правові акти покликані регулювати не якесь абстрактно існуюче, випадкове явище, об'єктивний стан матерії, а конкретний соціально допустимий рівень взаємодій, які хоча і виникли всупереч праву, але з огляду на їхню специфіку заслуговують на нормативну забезпеченість та охорону. При цьому відповідні положення законодавства, в тому числі щодо активного власницького захисту, мають не декларативний, а цілком прагматичний зміст, який лише потребує деякої конкретизації.

Подібна точка зору спостерігається у працях низки сучасних цивілістів, які погоджуються з тезою, що давнісне володіння спирається на певне встановлене законодавством суб'єктивне право його носія. І саме із безспірності цього права витікає юридична можливість і необхідність юрисдикційного захисту володіння, яке не забезпечене правовим титулом.

Г.А. Гаджиєв, розглядаючи прописане в ч. 2 ст. 234 ЦК РФ положення про право на захист свого володіння у системному взаємозв'язку зі ст. 11 ЦК РФ про судовий захист порушених цивільних прав, розцінює їх як визнання конкретного правового титулу володільця. Він цілком справедливо виходить із того, що позовне домагання може виникати лише при порушенні певного суб'єктивного права, у цьому випадку – речового [1, с. 272–273].

Часто серед зумовлених правовим регулюванням матеріальних відносин можна зустріти належні особі суб'єктивні права, не забезпечені можливістю юридичного захисту в разі порушення. Декларативний характер окремих повноважень вже давно зафіксований у нашій цивілістиці [10, с. 96–97]. Такого вигляду набуває, наприклад, охоронне право кредитора після спливу позовної давності: в силу припису ч. 1 ст. 267 ЦКУ вимога продовжує існувати, але вона втратила позовну властивість. Тож існування правових ситуацій, коли порушене право не може бути захищене в судовому порядку, є цілком припустимим. Але взаємовідношення зворотного змісту уявити собі не можна. Якщо вже існує встановлене законом позовне домагання, то обов'язково мусить існувати і суб'єктивне право, порушення якого приводить право на позов у дію.

Отже, отримавши нове речове право, володільець набуває не тільки можливість безпосереднього фізичного тримання речі, а й певну міру майнової влади. Він має право впливати на майно та відбивати зазіхання на своє володіння з боку третіх осіб. Вказані повноваження не слід обмежувати тільки пасивним захистом свого володіння. Власне кажучи, український закон також вказує на можливість судової реалізації вимог незаконного володільця до інших осіб.

Той факт, що така особа має як суб'єктивне право на утримання речі, так і можливість його захисту, підтверджується не тільки загальним правилом ст. 396 ЦКУ, а й положенням ч. 2 п. 3 ст. 344 ЦК України. В ній передбачається пред'явлення позову давнісним володільцем про витребування майна в разі його втрати останнім не зі своєї волі. Фактично вказані нормативні правила дозволяють вести мову про надання такому суб'єктові притаманних власнику повноважень щодо, наприклад, пред'явлення позову про витребування майна. При цьому судовий захист такого володіння не обмежується вимогами до третіх осіб. Тому у цивілістичній літературі прийнято вважати, що домагання про витребу-

вання майна в разі втрати його володільцем не зі своєї волі можуть спрямовуватися і на адресу власника або іншого титульного володільця. Принаймні саме таким чином зазвичай тлумачиться це правило на теоретичному рівні.

Чи так це насправді? Дозволю собі поставити під сумнів практичну дієвість згаданого механізму. Передбачений у ч. 2 п. 3 ст. 344 ЦКУ позовний захист ніяк не може ототожнюватися із римським *praescriptio longi temporis*, яке як давніше володіння було одночасно і обґрунтуванням заперечень проти вимог недбайливого власника, і спеціальною підставою для позовного домагання володільця, який міг витребувати річ (навіть якщо вона потрапляла до власника) [11, с. 231], зокрема, в силу більш вузької сфери застосування.

Крім того, залишається спірним питання про практичну можливість аргументованого обґрунтування володільцем свого матеріального права на утримання майна при пред'явленні такого позову. Уявімо собі ситуацію, коли власник, що втратив можливість судового витребування або третя особа силоміць чи іншим шляхом поза волею давнісного володільця відбере у нього річ. Володільець пред'явив позов про витребування цієї речі. Але яке повноваження він протиставить праву власності чи титульного володіння? Навіть коли вважати нетитульне володіння таким, що забезпечене правом, його протиставлення власності не виглядає перспективним.

На жаль, практика захисту володіння нині не напрацьована, а українські суди переконані, що такий захист можливий лише через процедуру визнання права власності, тому він завжди буде спрямований на користь власника, навіть коли той самовільно вилучив майно у добросовісного володільця. Певною мірою такий підхід пояснюється існуючим станом товарно-матеріальних відносин, коли відверта підтримка незаконного набувача навряд чи отримає суспільне схвалення.

Як же забезпечити ефективність задекларованого нормативно-правового інструментарію? Коли закон прямо веде мову про можливість позовного захисту давнісного володіння, він також мусить визначити конкретні способи його реалізації. При цьому нерідко нові підходи виявляються у призабутих старих.

Як вже згадувалося, у цивільному праві, починаючи з римських часів, існував юридичний механізм посесорного захисту, який застосовувався незалежно від наявності титулу у позивача (*possessorium*) і був покликаний запобігти

самоуправству [12, с. 87–88]. У такому процесі немає потреби не тільки доводити, а й навіть посилатися на право, досить лише довести факт свого володіння [13, с. 201]. Зміст такого захисту полягає у тому, що володілець протистоїть будь-якому загарбнику, незалежно від наявності в останнього титулу. Тому самоуправство навіть власника повинне вважатися дією поза межами права, від якого є захист. І саме у такому підході, коли йдеться не про право взагалі, а про речі набагато вищі та ідеальні, затвердження поваги до людської особистості, яка зростає у своїй самосвідомості, вбачалося значенням активного захисту володіння [14, с. 229].

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Популярна в літературі ідея запровадження посесорного захисту поки що не знайшла реального втілення. Протистояння ідеальної теорії та приземленої практики продовжується на рівні коректної полеміки. У результаті такого перманентного стану казуальні питання віддані на відкуп правозастосовному органу. Як завжди, коли «бусує» нормотворча думка. Це питання потребує подальшого детального вивчення науковцями та законодавцем, нормативного відображення, але воно не є предметом глибокого дослідження в цій праці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаджиев Г.А. О субъективном имущественном праве добросовестного владельца. Актуальные проблемы науки и практики коммерческого права. Сборник научных статей. М. : Волтерс Клувер, 2005, Вып. 5. С. 269–278.
2. Мейер Д.И. Русское гражданское право. Ч. 2 (по изданию 1902 г.). М. : Статут, 1999. 455 с.
3. Лапина В.В. Институт приобретательной давности и способы защиты давностного владения в гражданском праве России / Автореф. дисс. канд. юрид. наук: 121.00.03. М., 2006. 186 с.
4. Хвостов В.М. Система римского права. Учебник. М. : Спарк, 1996. 310 с.
5. Скловский К.И. Собственность в гражданском праве. Учебно-практическое пособие, 2-е изд. М. : Дело, 2000. 512 с.
6. Слыщенко В. Утерянный институт права. ЭЖ-Юрист. 2003. № 6. С. 2–3.
7. Igering. Entwicklungsgeschichte des rom. Rechrs. Leipzig : Breitforf & Bartel und Dunder & Bumblot, 1894. 124 S.
8. Скловский К.И. Собственность в гражданском праве. 5-е издание перераб. М. : Статут, 2010. 893 с.
9. Тархов В.А. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций. Чебоксары : Чув. кн. из-во, 1997. 331 с.
10. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав : монография. М. : Издательство Московского университета, 1972. 284 с.
11. Римское частное право. Учебник для бакалавров. / Под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского / М. : Юрайт, 2013. 607 с.
12. Покровский И.А. История Римского права. Издание 3-е, исправленное и дополненное. 1917. Ст.-Пб., Allpravo. Ru. 2004. 138 с.
13. Римское частное право : Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. М., 1996. 544 с.
14. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. М. : Статут, 1988. 353 с.

Гуйван Петро Дмитрович

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ БЕЗТИТУЛЬНОГО ВОЛОДІННЯ УПРОДОВЖ ПЕРЕБІГУ НАБУВАЛЬНОЇ ДАВНОСТІ

Робота присвячена науковому дослідженню актуального питання правового статусу добросовісного набувача чужої речі в період, доки він здійснює давнісне володіння в межах набувального строку. Автор детально аналізує наукову полеміку щодо того, є нетитульне володіння фактичним станом чи суб'єктивним правом. На користь кожного з цих підходів у літературі висловлені думки поважних вчених.

Зазначається, що питання отримало ще більшої актуальності та гостроти, враховуючи відновлення цивільного інституту набувальної давності. Натепер наукові концепції почали ґрунтуватися на правовій регламентації описуваного явища в нормах чинного законодавства. З огляду на це все більш очевидним стає факт, що здійснювати володіння не титульний набувач може лише в межах свого суб'єктивного права навіть попри бажання та волю власника майна. Це підтверджується запровадженням (на жаль, поки що декларативним) і правової можливості захисту такого права у випадку вимушеної втрати володіння. Автор статті також дотримується цієї юридичної позиції.

У статті вказано на непослідовність і кволість законодавця, який не надає задекларованому ним праву реального практичного механізму втілення. В той же час реальні правовідносини за наявності протилежних інтересів неволодіючого власника і володіючого добросовісного окупанта часто опиняються в тупиковій ситуації.

За таких обставин єдино продуктивним є цивілістичний посыл, згідно з яким чинні правові акти покликани регулювати не якийсь абстрактно існуюче, випадкове явище, об'єктивний стан матерії, а конкретний соціально допустимий рівень взаємодій, які хоча і виникли всупереч праву, але з огляду на їхню специфіку заслуговують на нормативну забезпеченість та охорону. Тобто, має бути забезпечений дієвий інструментарій здійснення та захисту суб'єктивного права на давнісне володіння чужим майном.

Автор вбачає вирішення цього питання у площині запровадження конкретного механізму посесорного захисту такого володіння. При цьому має враховуватися, що позовне домагання може виникати лише при порушенні певного суб'єктивного права, у цьому випадку – речового. Отримавши нове речове право, володілець набуває не тільки можливість безпосереднього фізичного тримання речі, а й певну міру майнової влади, він має право відбивати зазіхання на своє володіння третіх осіб і навіть власника.

Ключові слова: захист володільця, посесорний позов, давнісне володіння.

Guyvan Petro

THEORETICAL ISSUES OF TITLELESS POSSESSION DURING THE ACQUISITION PERIOD

The work is devoted to the scientific research of the actual question of the legal status of a bona fide acquirer of another's thing during the period when he exercises the ancient possession within the period of acquisition. The author thoroughly analyzes the scientific controversy of the controversy as to whether he has a non-titular possession of fact or subjective law.

For the benefit of each of these approaches, the opinions of distinguished scientists have been expressed in the literature. It is noted that the issue has become even more urgent and acute, given the restoration of the civilian institution of limitation. At present, scientific concepts have begun to be based on the legal regulation of the phenomenon described in the rules of current law. In view of this, it is becoming increasingly apparent that a non-title acquirer can only exercise possession within the limits of his subjective right, even with the wishes and will of the property owner.

This is confirmed by the introduction (unfortunately, as yet declarative) and the legal possibility of protecting such a right in case of forced loss of ownership. The author of this work is also in this legal position. Meanwhile, the article notes the inconsistency and weakness of the legislator, which does not give him the right to a real practical mechanism of implementation.

At the same time, real legal relationships in the presence of opposing interests of the non-possessing owner and possessing a bona fide occupier often find themselves in a deadlock. In such circumstances, the only civilian message seems to be productive, according to which valid legal acts are intended to regulate not some abstractly existing, accidental phenomenon, objective state of matter, but a specific socially acceptable level of interactions, which, although arising out of law, in view of their specificity deserve regulatory support and protection.

That is, an effective toolkit should be provided for the exercise and protection of the subjective right to antiquity of another's property. The author sees the solution of this issue in the field of introduction of a specific mechanism of seizure protection of such possession. It should be borne in mind that a claim can only arise in violation of a certain subjective right, in this case – a real one. Having obtained a new real right, the owner acquires not only the possibility of direct physical possession of the thing, but also a certain measure of property power, he has the right to repel the encroachment on his possession of third parties and even the owner.

Key words: protection of the owner, possessory claim, antiquity.